

Worden als je *held*

Een nieuwe visie op *De donkere kamer van Damokles*

'Voor ik hem kende heb ik feitelijk helemaal niet geleefd. (..) Ik deed niets, ik wilde niets, ik liet alles aan het toeval over. (..) Pas toen ik Dorbeck ontmoet had, toen pas voor het eerst wilde ik iets, al was het alleen maar als Dorbeck zijn, al wilde ik alleen maar wat Dorbeck wilde. Maar willen wat een ander wil is al meer dan helemaal niets willen.'

[Henri Osewoudt over zijn voorbeeld Dorbeck]

Mensen hebben de neiging om anderen na te doen. Bij *Idols* zie je jongeren die hun favoriete popster imiteren, zoals Michael Jackson of Lady Gaga. Op een meisje verliefd worden gebeurt vaak omdat een ander haar ook leuk vindt. En misschien koop je graag dezelfde merkkleding als de populairste jongen van de klas. Kortom, imitatie is overal.

Maar waarom hebben mensen rolmodellen? Is het wel een goed idee om anderen na te doen? Weinigen hebben over deze vragen zo diep nagedacht als de in 1923 geboren Frans-Amerikaanse filosoof René Girard. Zijn antwoorden kunnen niet alleen worden gebruikt om menselijk gedrag te verklaren, maar ook om literaire werken als de Nederlandse roman *De donkere kamer van Damokles* van Willem Frederik Hermans beter te begrijpen, zoals we hieronder zullen zien.

Waarom hebben mensen rolmodellen nodig?

Eerst iets over het woord "imitatie". Dit woord gaat terug op het Griekse 'mimesis', dat kan worden vertaald met nabootsing of weergave van de werkelijkheid. De eerste filosoof die over dit begrip nadacht was Plato, de beroemde grondlegger van het westerse denken die leefde in de vijfde eeuw voor Christus.

Mimesis bij de oude Grieken

Plato gebruikt mimesis in verband met kunst. Hij vertelt over een timmerman die een bed maakt naar een idee van een bed in zijn hoofd. Volgens Plato is het idee 'bed' volmakter en daardoor echter dan het getimmerde bed. De timmerman kan dan ook eindeloos proberen om het ideale bed uit zijn gedachten te vervaardigen, maar hij komt nooit verder dan een slechte nabootsing. Als een schilder het getimmerde bed naschildert, wordt het nog erger: hij maakt namelijk een kopie van een kopie. Plato vindt dat de mens zijn tijd vooral niet met schilderijen of andere kunst moet verdoen, want die zijn ver van de volmaakte 'Ideeën' verwijderd. Het is beter voor de mens om te filosoferen, want zo kan hij de onzichtbare Ideeën leren kennen.

Aristoteles, Plato's bekendste leerling, vult het begrip mimesis juist positief in. Hij stelt dat er geen volmaakte Ideeën bestaan: de wereld om je heen is het enige wat echt is. Een kunstwerk dat de schoonheid of problemen van wereld nauwkeurig weergeeft, is volgens hem geslaagd. Aristoteles ziet kunst dan ook als nabootsing van de natuur en niet van een onzichtbare, hogere wereld. Daarnaast ontdekte hij dat imitatie de belangrijkste manier is waardoor een kind kennis opdoet.

Girard: mimesis is navolging

Plato en Aristoteles gebruiken mimesis vooral in verband met kunst, als nabootsing

van de werkelijkheid. René Girard, die vele eeuwen na hen leefde, geeft het begrip een nieuwe invulling: hij vertaalt mimesis met *navolging* en legt de nadruk op imitatie tussen mensen. Hierbij gaat het dan niet om het letterlijk nabootsen of nadoen van wat iemand anders doet, maar om het overnemen van de ander zijn levensstijl en streven. Deze persoon wordt voor de navolger een soort model. Volgens Girard zie je dit imitatieproces overal in de samenleving.

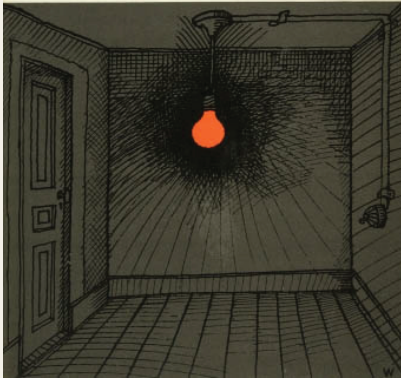
Girard verbindt het begrip mimesis dus in de eerste plaats met menselijke relaties en niet met kunst. Wel ontwikkelde hij zijn theorie over navolging in eerste instantie vanuit de kunst; Girard was literatuurwetenschapper. In 1961 publiceerde hij *De romantische leugen en de romaneske waarheid*, dat gaat over navolging in belangrijke literaire werken door de eeuwen heen. Girard behandelde romans uit de wereldliteratuur, zoals *Don Quichot* van Cervantes, *Madame Bovary* van Flaubert en werk van Stendhal en Dostojevski. Hij ontdekte dat er veel overeenkomsten bestaan tussen deze Europese romans die nog steeds worden gelezen. Hoewel ze in verschillende talen en tijden zijn geschreven, hebben ze hetzelfde patroon.

Girard stelt dat er in deze romans sprake is van mimetische begeerte: de hoofdpersonen imiteren hartstochtelijk maar onbewust het gedrag en de verlangens van

iemand anders, die wordt bewonderd als een voorbeeld of een model. Totdat de hoofdpersoon, meestal aan het eind van het boek, ontdekt dat zijn of haar eigen identiteit is gebaseerd op het nadoen van een ander.

de donkere kamer van damokles

WILLEM FREDERIK HERMANS

Girards mimetische theorie is goed te herkennen in toneelstukken en literaire werken. Een mooi voorbeeld is De donkere kamer van Damokles (1958) door Willem Frederik Hermans. In haar proefschrift "Dorbeck is alles! Navolging als sleutel tot enkele romans en verhalen van W.F. Hermans" heeft literatuurwetenschapper Sonja Pos overtuigend aangetoond dat Girards belangrijkste ideeën, waaronder navolging, in De donkere kamer van Damokles opduiken zonder dat de schrijver Hermans zich dat bewust is geweest. Toen zij hem daarop attent maakte, was hij uitermate verrast. "Het [werk van Sonja Pos] is een van de beste beschouwingen die er ooit over dat veelbesproken verhaal zijn verschenen", schreef hij aan een vriend. De roman, die in de Tweede Wereldoorlog speelt, laat zien hoe de mens door navolging ten onder kan gaan.

René Girard beschreef in De romantische leugen en de romaneske waarheid Europese literatuur waarin de hoofdpersonen een model navolgen. Soms zijn dat geen daadwerkelijke personages, maar verre geïdealiseerde voorbeelden zoals in Don Quichot van Cervantes. Deze relatie is eenzijdig: de hoofdpersoon oefent geen invloed uit op het model. Maar wat als het model dat door de hoofdpersoon van een roman wordt nagevolgd, niet veraf maar dichtbij is? Dan kan er rivaliteit ontstaan waarbij het model een obstakel voor de navolger gaat vormen, een voorwerp van haat. De mimetische rivaliteit is volgens Girard niet alleen besmettelijk maar ook destructief.

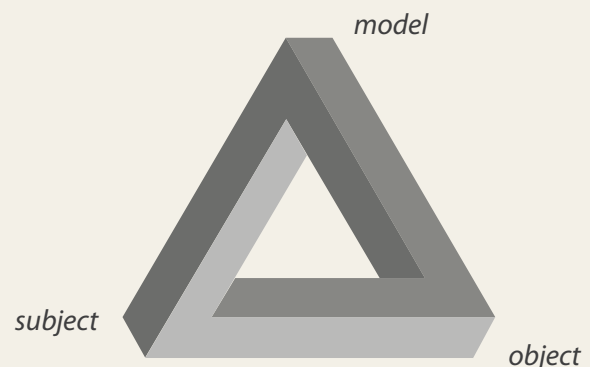
De donkere kamer van Damokles draait om Henri Osewoudt die een andere persoon, Dorbeck, wil navolgen. Juist door deze navolging gaat Osewoudt uiteindelijk ten onder. Girards mimetische theorie kan worden gebruikt om tot een beter begrip van Hermans' roman te komen, en verschaft nieuwe inzichten over geweld in het algemeen.

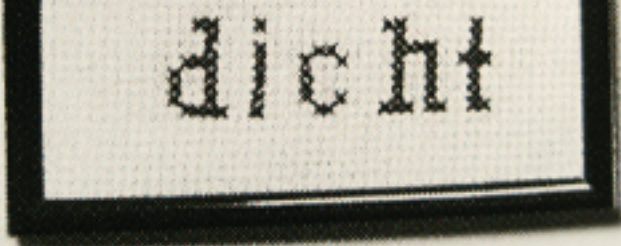

*'Al was het alleen maar als Dorbeck zijn...' Lex Schoorel speelt zowel Osewoudt als Dorbeck in Fons Rademakers' verfilming *Als twee druppels water* (1963).*

Voor Don Quichot fungeert Amadis van Gallië, een held uit de ridderromans die hij leest, als zijn voorbeeld. Emma Bovary verlangt ernaar hetzelfde leven te leiden als de heldinnen in kasteelromannetjes. En de hoofdpersoon van Proust's *A la recherche du temps perdu* is gefascineerd door de elite in de Parijse salons.

Hoewel het niet toevallig is dat de mimetische begeerte juist in de roman wordt onthuld, gaat het volgens Girard niet alleen om een literair fenomeen. In feite is deze vorm van verlangen onmisbaar voor het mens-zijn en maakt ons tot wie wij zijn. Een ijsje willen omdat je trek hebt, is een voorbeeld van een gewoon verlangen. Maar als je een ijsje wilt omdat je iemand anders een ijsje ziet eten, noemen we dat mimetische begeerte: je verlangt naar een object (het ijsje) omdat de ander het bezit. Er zit een model, een derde persoon tussen het verlangende subject (jij) en het verlangde object (het ijsje). Dit kan schematisch worden weergegeven als een driehoek, waarin het ijsje object is, de ander het model en jij de navolger. In plaats van een ijsje kun je ook denken aan de eerste plaats in het team, een concertkaartje of noem maar op.

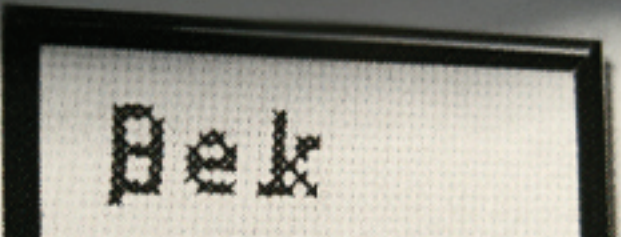
dicht

Gevaarlijk proces

Plato benadrukte de negatieve kanten van mimesis en Aristoteles de positieve. Bij Girard zijn de positieve en negatieve aspecten van dit concept echter nauw met elkaar verbonden. Hij ontdekte dat mime-tische begeerte een gevaarlijk proces kan zijn. Als twee personen hetzelfde willen, ontstaat er namelijk een conflict. De een wordt jaloers op de ander en beschouwt hem of haar als een rivaal. Rivaliteit is besmettelijk en veroorzaakt geweld. Andere mensen worden betrokken bij het conflict, tot de hele gemeenschap in de ban van mime-tische rivaliteit is geraakt. In het ergste geval kan dit uitlopen op een grote ontwrichting van de groep, de stam, het volk of de natie: een oorlog van allen tegen allen. Girard beschrijft dit als een toestand van totale chaos, waarbij de partijen hun best doen om zich van elkaar te onderscheiden, maar eigenlijk steeds meer op elkaar lijken in de manier waarop ze hun doel willen bereiken. Deze *indifferentiatie* of het wegvallen van onderlinge verschillen leidt steeds verder tot geweld en gedurende dit proces verdwijnt het object, dat de aanleiding was tot het

conflict, langzaam maar zeker uit beeld. Oorlog kan ontstaan omdat twee partijen hetzelfde stuk land of toegang tot dezelfde grondstoffen willen, maar hun conflict wordt steeds ingewikkelder. Girard spreekt van een mimetische crisis. Uiteindelijk zou de intern verdeelde groep zichzelf uit kunnen roeien.

De gemeenschap kan echter een einde maken aan die totale destructie door een zondebok aan te wijzen. Zo'n persoon heeft vaak slachtofferkenmerken: hij is bijvoorbeeld een vreemdeling, of hij is afwijkend en wordt niet door de samenleving gesteund. Hij of zij krijgt de schuld van de sociale onrust en wordt vernederd, verstoten of gedood. Dit heeft als effect dat er nieuwe saamhorigheid ontstaat en daardoor een einde aan het geweld komt. Degenen die de zondebok hebben gestraft, de vervolgers en de mensen die er uit zelfbehoud mee hebben ingestemd, zullen deze gebeurtenis goedpraten door de zondebok blijvend van misdaden te betichten. Deze rationalisering achteraf is begrijpelijk als je je realiseert dat de vervolgers er meestal niet bewust voor kiezen een zondebok aan te wijzen. Het is vooral een onbewust mimetisch proces.

Bek

Zo verandert de oorlog van *allen tegen allen* in geweld van *allen tegen één*, en nadat het slachtoffer 'schuldig' is bevonden, keert de orde op wonderbaarlijke wijze terug. Deze gebeurtenissen vinden hun neerslag in mythen en verhalen, die ervoor zorgen dat de samenleving de afstraffing of executie van de zondebok als rechtvaardig ervaart. Door de plotselinge eensgezindheid worden aan de zondebok later vaak magische kenmerken toegeschreven. Hij wordt vereerd als een redder: een held of een god.

Girard heeft onderzoek gedaan naar zulke verhalen in de geschiedschrijving en antropologie. In tal van publicaties beschreef hij hoe navolging en mimetische rivaliteit ten grondslag liggen aan *stichtingsmythen*. Daarin wordt verteld hoe een specifieke maatschappij en haar cultuur tot stand is gekomen. Denk aan het stichtingsverhaal van Rome en de ruzie tussen Romulus en Remus. Of aan de broedermoord van Kaïn op Abel in het Bijbelboek Genesis.

De donkere kamer van Damokles

In "*Dorbeck is alles!*" toont Sonja Pos aan dat Girards belangrijkste concepten in *De donkere kamer van Damokles* een centrale rol spelen. De jonge sigarenwinkelier Henri Osewoudt wordt vanaf het begin van de roman al beschreven als iemand met slachtofferkenmerken: een potentiële zondebok. Zijn moeder is geestesziek en heeft zijn vader vermoord. Hij krijgt de baard niet in de keel en ontwikkelt geen baardgroei. Ook heeft hij een afwijkend uiterlijk (klein, bol hoofd,

zijdeachtig wit haar). Hij trouwt met zijn zeven jaar oudere nicht, neemt zijn moeder in huis en leeft geïsoleerd. Al deze omstandigheden maken van Osewoudt een personage dat gemakkelijk kan worden verstoten.

Als de Tweede Wereldoorlog uitbreekt, krijgt hij in zijn winkel bezoek van Dorbeck, een Nederlandse luitenant die op hem lijkt 'zoals een negatief van een foto lijkt op een positief'. Er zijn echter ook verschillen tussen de twee personages. Dorbeck heeft zwart haar, een volle baard en een welluidende stem. Hij is even lang als Osewoudt, maar is toch door de militaire keuring gekomen door zich iets uit te rekken. Dorbeck is overduidelijk de succesvolle en sterkere van de twee, maar door de overeenkomsten denkt Osewoudt dat het mogelijk is om ooit net zo te worden als zijn dubbelganger. Dorbeck is dus een voorbeeld voor Osewoudt, de luitenant geeft hem het gevoel dat hij bijzonder is. Osewoudt verlangt ernaar zijn evenbeeld te worden en hem na te volgen, zodat zijn leven en gunstige wending zal nemen. Dit is wat Girard mimetische begeerte noemt, ten voeten uit.

In de begindagen van de oorlog krijgt Osewoudt enkele duidelijk omschreven opdrachten van Dorbeck: hij moet een fotorolletje voor hem ontwikkelen, hem burgerkleding lenen en iemand vermoorden. Hij weet echter niet of Dorbeck de echte naam van de luitenant is en waarheen hij de ontwikkelde foto's moet opsturen. Hij kan zelf geen contact met Dorbeck opnemen en bevindt zich dan ook in een afhankelijke positie.

Het is opvallend dat Osewoudt zich niet kritisch opstelt ten opzichte van Dorbeck. Hij verlangt ernaar net zo te zijn en doet daarom klakkeloos wat hem wordt opgedragen, zelfs als het gaat om een moord. Toch ontstaat er op een gegeven moment een zekere rivaliteit tussen beiden. Osewoudt is namelijk bang dat zijn model zijn vriendin Mirjam inpikt als ze hem toevallig zou tegenkomen. Anders dan in romans waar het conflict intensiveert omdat de rivaliteit wederzijds is, komt de competitie hier maar van één kant: Osewoudt is almaar bezig met Dorbeck, terwijl de lezer over Dorbecks houding ten opzichte van Osewoudt niets te weten komt.

Dubbelganger

Na de eerste opdrachten van Dorbeck verstrijken vier jaar. In deze periode verneemt Osewoudt niets van zijn dubbelganger en is hij niet in staat om richting aan zijn leven te geven. In juni 1944 neemt Dorbeck echter weer contact op. Hij vraagt Osewoudt de ontwikkelde foto's naar een postbus in Den Haag te sturen. De gebeurtenissen volgen elkaar snel op, waardoor Osewoudt genoodzaakt is zich te vermommen en een vals persoonsbewijs te laten maken. Hij laat zijn haar net zo zwart verven als dat van Dorbeck: 'Zijn schedeldak werd glanzend zwart. Ineens zag hij het: Dorbeck! Niet te onderscheiden van Dorbeck was hij!' Door deze metamorfose bereikt de mimesis haar einddoel: niet alleen navolgen wat het model doet of wil, maar zelf een model zijn. Osewoudt ziet zichzelf als een ander mens en meent dat er voor hem een nieuw leven

is aangebroken. Maar dit pakt totaal anders uit.

Henri Osewoudt heeft al die tijd gedacht dat hij de bevelen van Dorbeck opvolgde, en dus in opdracht van het Nederlandse verzet handelde. Na de bevrijding wordt hij echter beschuldigd van landverraad. Het lijkt erop dat Osewoudt door de ontregelde Nederlandse maatschappij wordt gebruikt om de mimetische crisis van de Tweede Wereldoorlog te bezweren, de wanorde in het universum van *De donkere kamer van Damokles*, waar niemand is wie hij zegt of lijkt te zijn. We herkennen de door Girard beschreven indifferentiatie, waarbij iedereen op elkaar lijkt, het geweld overal is, en de aanleiding tot de strijd uit het zicht is verdwenen. Osewoudt wil zichzelf vrijpleiten, maar dit kan alleen door een getuigenis van Dorbeck. Deze is echter nergens te vinden. En dat is niet toevallig: Hermans laat in al zijn verhalen modellen of opdrachtgevers verdwijnen als het er op aan komt.

Tijdens een vluchtpoging uit het gevangenkamp schieten bewakers Osewoudt neer. Hij valt bloedend op de grond en schreeuwt tegen een pater die hem probeert te helpen: 'Dorbeck weet alles. Zoek Dorbeck. Dorbeck moet ergens zijn. Dorbeck weet alles.' De pater antwoordt: 'Je moet blijven leven, Osewoudt! Als Dorbeck gevonden moet worden, dan moet je hem zelf zoeken, want niemand anders zal hem voor je vinden!' Op dat moment heeft het noodlot Osewoudt al ingehaald: de zondebok is geofferd.

Girard en de actualiteit

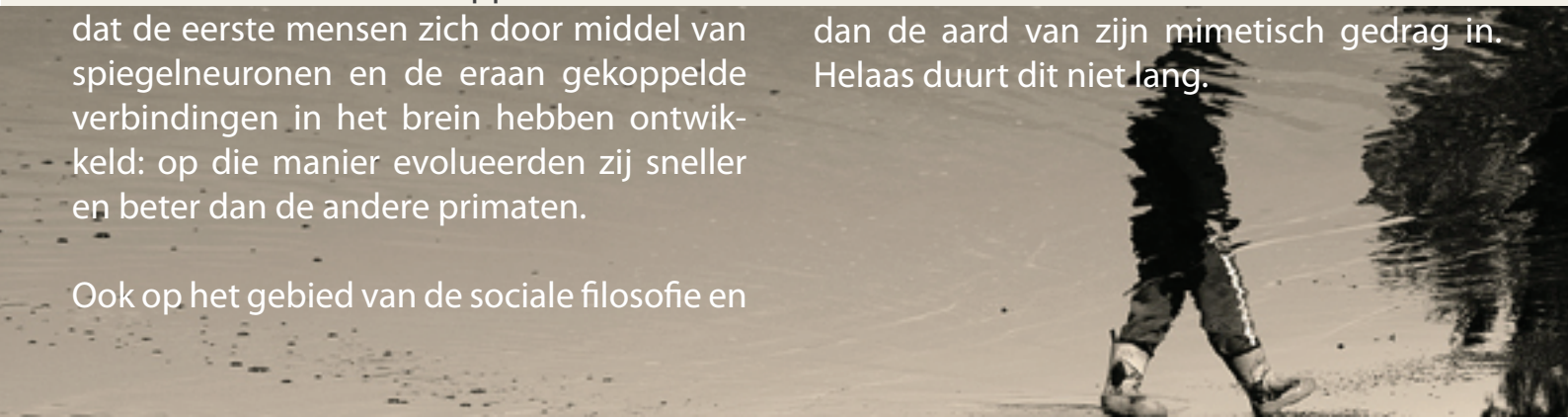
Girards aandacht voor navolging wordt inmiddels door een groeiend aantal wetenschappen gedeeld. Zo hebben moderne ontwikkelingspsychologen ontdekt dat imitatie niet alleen helpt om dingen te leren, maar ook een cruciale rol speelt bij het ontwikkelen van sociale vaardigheden en het aangaan van relaties. Door anderen na te doen leert een kind hoe hij moet communiceren en hoe hij zich moet gedragen. Bovendien ontwikkelt hij via imitatie de vaardigheid om zich in anderen te verplaatsen en rekening met hen te houden.

Girards mimetische theorie wordt bovendien ondersteund door een andere wetenschappelijke ontdekking, namelijk van de spiegelneuronen. Bepaalde neuronen in onze hersenen worden niet alleen actief als wij zelf een handeling uitvoeren, maar ook als wij dat een ander zien doen. Veel wetenschappers vinden dit verschijnsel net zo belangrijk als de ontdekking van het DNA. De spiegelneuronen tonen aan dat de menselijke neiging om te imiteren uit het brein voortkomt. De oude tegenstelling tussen de invloed van de samenleving (*nurture*) en wat wij van nature bezitten (*nature*) is daarmee eigenlijk zinloos geworden. Neurowetenschappers vermoeden dat de eerste mensen zich door middel van spiegelneuronen en de eraan gekoppelde verbindingen in het brein hebben ontwikkeld: op die manier evolueerden zij sneller en beter dan de andere primaten.

Ook op het gebied van de sociale filosofie en

de theologie zijn Girards inzichten relevant. Tegenwoordig denken veel mensen dat religie irrationeel is en zou aanzetten tot geweld. Wie naar het nieuws kijkt, wordt inderdaad dagelijks geconfronteerd met religieus gemotiveerd geweld uit alle hoeken van de wereld. Girard meent echter dat het aanvankelijke doel van religie juist was de vrede te bewaren. Om het grote geweld van een samenleving die zichzelf uitroeit te voorkomen werd als een soort noodrem 'klein' geweld gebruikt, namelijk het aanwijzen en offeren van een zondebok. En dit mechanisme bestaat nog steeds in ons midden, op kleine en grote schaal. Van pesten op school en de persoonlijke tragiek die daarvan het gevolg is, tot het onder valse voorwendselen gevoerde geweld tegen Irak in de "strijd tegen het terrorisme".

Volgens Girard moeten we niet religie de schuld van al het geweld in de wereld geven, maar onze eigen mimetische aanleg onder ogen zien. W.F. Hermans geeft Osewoudt in *De donkere kamer van Damokles* de kans om over zijn drang tot navolging na te denken. Zijn vriendin Mirjam vraagt hem afstand te nemen van Dorbeck. Zij spoort hem aan zichzelf te accepteren zoals hij is en zelfstandig keuzes te maken. Heel even ziet Osewoudt dan de aard van zijn mimetisch gedrag in. Helaas duurt dit niet lang.

Vragen

- 1) *Wat zegt Girards mimetische theorie over de mens? Herken je daarvan iets in je eigen omgeving? Hoe zou het komen, denk je, dat we navolging wel bij anderen herkennen maar minder goed bij onszelf?*
- 2) *Girard beschrijft hoe gemeenschappen en culturen ontstaan door een diepe mimetische crisis die door het zondebokmechanisme wordt 'opgelost.' Bedenk een voorbeeld in de oudheid, in de middeleeuwen en in de moderne tijd.*
- 3) *Heb je zelf een roman gelezen of een film gezien waarin een personage voorkwam die iemand navolgde? Hoe liep dat af?*
- 4) *Literatuur laat ons inzien dat we continu andere mensen nodig hebben als model of voorbeeld. Navolging heeft echter ook een negatieve kant. Als we onze mimetische begeerte op tijd konden doorzien, zou dat helpen?*
- 5) *W.F. Hermans heeft eens gezegd dat de manier waarop Osewoudt Dorbeck navolgt niet goed is. Wat vind jij daarvan? Wat had Henri Osewoudt anders kunnen doen?*

Deze publicatie, geschreven door Simone Bassie, is mogelijk gemaakt door de Girard Studiekring en Imitatio (www.imitatio.org).

De Girard Studiekring is in de jaren tachtig opgericht met als doel: de mimetische theorie verspreiden door teksten van Girard te bestuderen en nieuw onderzoek te initiëren. In 1985 werd aan de VU te Amsterdam een eredoctoraat aan Girard toegekend.

Op www.girard.nl zijn online teksten en lezingen van Girard te vinden, en essays vanuit diverse disciplines. Via de website kan *De romantische leugen en de romaneske waarheid* van Girard worden besteld, en ook het genoemde boek van Sonja Pos, *Dorbeck is alles!*

Vormgeving en beeld:
www.sarahvangenugten.nl